

МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦЮЮЧОЇ ЖІНКИ У 1880-х – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОГО ФАБРИЧНОГО ОКРУГУ)

Період промислово-технічної модернізації, початок формування держав з новим типом економіки, поступовим збільшенням кількості фабрично-заводської продукції вплинув не лише на те, яким був статус тієї чи іншої країни на міжнародній арені. Паралельно відбувалася трансформація соціальних, правових та морально-етичних матриць, у межах яких існував як окремих індивід, так і цілі соціальні групи.

Досить усталеною в дослідницьких колах є теза про Російську імперію як країну останньої хвилі модернізації¹; країну, де промислове робітництво в чистому вигляді так і не було сформоване², а правові та соціальні інституції, що мали забезпечувати робітників певними гарантіями, або не були сформовані (як-от жіноча фабрична інспекція)³, або діяли неефективно⁴. Особливо акцентувалася увага на вразливості та незахищеності жінок-робітниць як соціальної категорії. На противагу цьому ми можемо знайти приклади реалізації механізмів опіки щодо жінок-робітниць, які суттєво підважують тезу про «вразливість» останніх. Адже протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

¹ Berend I. *An Economic History of Nineteenth Century Europe*. Cambridge University Press, 2013. P. 8–9.

² Glickman R. *Russian factory women: Workplace and Society, 1880–1914*. University of California Press, 1986. P. 1–2.

³ Северцева О. Соціальна заштита работниц промышленных предприятий Санкт-Петербурга во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. как один из аспектов женской истории повседневности. *Самарский научный вестник*. 2018. № 3. С. 291.

⁴ Водотика Т. Фабрична інспекція в матеріалах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. *Архіви України*. 2014. Вип. 4–5. С. 168.

було сформовано значну кількість практик, метою яких став соціальний захист працюючої в промисловості жінки від наслідків певних несприятливих обставин (хвороби, травми, втрати годувальника родини тощо).

Жіноча праця крок за кроком ставала інклюзивною складовою модернізаційних та індустріальних процесів імперії Романових. На макрорівні частка працюючих жінок почала зростати після Великих реформ 1860–1870-х рр., унаслідок наповнення промислового ринку праці великою кількістю колишніх селян та селянок⁵. Для жінки праця на фабриці чи заводі означала не тільки нові професійні чи трудові можливості, але й певні фізичні чи соціальні ризики: травмування/каліцтва на виробництві, професійні хвороби, загроза втрати свого соціального статусу тощо.

До того ж подібні негативні обставини стосувалися (хоч і не безпосередньо) тих жінок, які не були залучені до промислової праці – дружин та матерів робітників-чоловіків. Адже в багатьох випадках основна частина доходів родини залежала від заробітків сина, батька чи чоловіка, травмування чи смерть котрих відразу негативно впливали на фінансове становище всієї сім'ї.

З інтенсифікацією індустріального розвитку країн Західної Європи та зростанням кількості жінок-робітниць у промисловості посилювалися і вказані вище негативні процеси. З часом уряди цих країн почали усвідомлювати необхідність регулювати жіночу промислову працю та впроваджувати механізми соціального патронуння щодо робітниць. Так, Велика Британія у 1833 році запровадила інститут фабричної інспекції, що мав стежити за реалізацією положень фабричного законодавства на практиці⁶. Згодом законом від 1844 року було розглянуто питання про обмеження робочого часу для жінки на фізично важких видах виробництва. У Німецькій імперії на вищому законодав-

⁵ Glickman R. Russian factory women: Workplace and Society, 1880–1914. University of California Press, 1986. P. 1–2.

⁶ Вяселев Р. Сравнительный анализ возникновения и развития фабричной инспекции в Англии и России конца XIX – начала XX века. *Вестник ПАГС*. 2013. С. 29.

чому рівні у 1871 році було запроваджено обов'язковість виплат тим, хто був скалічений на виробництві⁷.

У Російській імперії функцію посередника у вирішенні таких проблем було покладено на Фабричну інспекцію, створену в 1882 році. За сприяння цієї інституції був прийнятий закон (1885 р.), який забороняв працю жінок у нічні години у паперових, полотняних та шерстяних галузях промисловості⁸. Вже в 1887 році фабричний інспектор Київської губернії у своєму подорожньому журналі вказував, що «на деяких цукрових заводах (які концентрували значну частку робітниць і яких цей закон не зобов'язував до введення в дію директиви щодо заборони жіночої нічної праці. – І. К.) жінки працюють лише на денних змінах»⁹.

Іншою важливою проблемою, що належала до компетенції Інспекції, був розгляд клопотань про надання матеріальної допомоги робітницям, які отримали травму на виробництві або ж члени родини котрих там само загинули чи повністю стали непрацездатними. Закон від 1903 року, який зобов'язував власників промислових підприємств виплачувати кошти за нещасні випадки на виробництві¹⁰, надав фабричним інспекторам додаткові важелі контролю та моніторингу за станом виконання цих виплат, а також створював люфт для персональної ініціативи у наданні коштів травмованим/хворим працівницям.

Така ініціатива могла полягати у видачі разових фінансових виплат на випадок хвороби та травмування. Де-юре жінка могла отримати допомогу після документальної верифікації своєї зайнятості на промисловому підприємстві та власне самого факту нещасного випадку/хвороби. Однак де-факто до уваги бралися ще деякі чинники: наявність малолітніх та неповнолітніх дітей,

⁷ Чикалова І. У истоков социальной политики государств Западной Европы. *Журнал исследований социальной политики*. Саратов, 2006. № 4. С. 7, 10.

⁸ Ворошилова С. Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в XIX – начале XX в. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 2. С. 28.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4 зв.

¹⁰ Северцева О. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт-Петербурга во второй половине XIX – начале XX в. как один из аспектов женской истории повседневности. *Самарский научный вестник*. 2018. № 3. С. 291.

фізичний стан інших членів родини, що проживають разом з постраждалою (для з'ясування, чи можлива з їхнього боку фінансова та матеріальна допомога травмованій/хворій робітниці) тощо. Так, 12 грудня 1903 року окружний фабричний інспектор Київської губернії Олександр Мікулін розглянув справу робітниці з Одеси Леї Мойсеївни Харон, яка через хворобу ока (трахоми) не мала змоги продовжувати працювати на пробковому заводі¹¹. З'ясувалося, що вона пропрацювала 5 років, жила «з батьком, 71 року та чотирма сестрами, із яких дві ще не можуть працювати, тричі отримувала по 5 рублів допомоги зі штрафного капіталу». Як наслідок, їй було нараховано і виплачено разову допомогу 50 рублів¹².

У 1903 році до фабричного інспектора надіслала своє прохання надати фінансову допомогу київська міщанка Марія Пузікова, яка працювала на тютюновій фабриці «Соломон та Каген»¹³. Інспектор встановив, що «просительниця» (тобто жінка, яка подає офіційне звернення до владних структур Російської імперії з метою вирішити те чи інше питання) мала 20 років стажу на вказаній фабриці, на час подання прохання «внаслідок старечої слабкості» працювати не могла (акт лікаря це підтверджував), жила з дочкою, разово отримала 5 рублів допомоги від фабрики. Тому було ухвалено рішення призначити їй допомогу в розмірі 60 рублів¹⁴.

Ще одну київську міщанку – Авдотью Супруненко, яка також працювала на фабриці «Соломон та Каген», професійна хвороба спонукала звернутися у 1903 році за матеріальною підтримкою до інспектора Мікуліна¹⁵. Крім фабрики «Соломон та Каген», вона працювала на фабриці «Егіз» (сумарно – 10 років), мала хронічний катар обох легень (найімовірніше, зумовлений специфікою виробництва, де робітники під час виконання роботи

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 63 зв. – 65.

¹² Там само.

¹³ Там само. Арк. 72 зв. – 74.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. Арк. 42 – 43 зв.

дихали повітрям, насиченим дрібними часточками тютюну), що унеможливило подальше здійснення нею своїх професійних обов'язків; на її утриманні були маленька донька, хворий чоловік та матір. Жінка двічі отримувала 3 рублі допомоги з останнього місця роботи. Тому інспектор ухвалив рішення про виплату хворій робітниці 60 рублів¹⁶.

В усіх трьох зазначених вище випадках допомога від промислового підприємства коливалася у межах від 3 до 5 рублів, у той час як інспектор назначав суму значно більшу, що ілюструє далеко не останню роль фабричних інспекторів у посиленні соціальних гарантій жінок-робітниць. Отримувати допомогу можна було разово щороку, що ставало позитивною перспективою для робітниць, котрі у разі відсутності такої підтримки опинилися б у ще більшій фінансовій скруті¹⁷.

Трохи іншою була ситуація з робітницею Ржищівського цукрового заводу Дариною Черенковою, де окрім надання допомоги інспекцією ми маємо приклад *промислового патерналізму* (практика соціальної опіки промисловця щодо найманих робітників)¹⁸. Ми дізнаємося, що Дарина пропрацювала на заводі 4–5 років, отримала серйозну травму: втратила праву руку по лікоть. Адміністрація надала їй суттєву компенсацію: упродовж 17 років (!) забезпечувала постраждалу пенсією¹⁹ в розмірі 3 рублів щомісячно (половина її місячної платні на заводі), плюс забезпечувала продовольчими товарами (1 пуд борошна та 5–6 фунтів пшона щомісячно)²⁰.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 42 – 43 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 40–41.

¹⁸ Там само. Арк. 46 зв. – 48.

¹⁹ Питання пенсійного забезпечення робітників на промислових підприємствах Російській імперії у зв'язку зі старістю чи хворобою, не було урегульовано законодавчо навіть до 1912 року. Див.: Ворошилова С. Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в XIX – начале XX в. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 2. С. 29. Тож практики пенсійного забезпечення, що ми зустрічаємо в кінці XIX – на поч. XX ст., впроваджувалися за ініціативи окремих підприємців.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 46–48 зв.

Зрештою, після продажу заводу в 1899 році його власник Бродський уклав мирову домовленість з Дариною Черенковою, виплативши останню компенсацію – 500 рублів. Зі свого боку, інспектор ухвалив виплати колишній робітниці 30 рублів разової допомоги²¹. Доволі низький розмір грошової допомоги, виданої інспектором, найімовірніше, зумовлений досить великими сумами компенсацій, наданих промисловцем Бродським: сумарно за всі роки – це більше тисячі рублів.

Отже, можемо стверджувати, що Російська імперія порівняно з країнами Західної Європи мала відмінні темпи індустріалізації та модернізації. Проте реалізація соціальної опіки робітниць-жінок все ж була одним із головних завдань як для власників фабрик та заводів, так і для імперських структур держави Романових. Підприємницький патерналізм та практики державного піклування – основні механізми, за допомогою яких було можливо реалізувати соціальні гарантії постраждалим робітницям. Попри недосконалість інституту фабричної інспекції, саме інспектор був медіатором між робітником та підприємцем і державою, а також стежив за реалізацією законодавчих норм у фабрично-заводській площині. Підприємці також проявляли ініціативу в цьому питанні, хоча такі приклади наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зустрічаємо доволі рідко.

Бібліографія

- Водотика Т. Фабрична інспекція в матеріалах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. *Архіви України*. 2014. Вип. 4–5. С. 167–175.
- Ворошилова С. Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в ХІХ – начале ХХ в. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 2. С. 24–30.

²¹ Там само.

- Вяселев Р. Сравнительный анализ возникновения и развития фабричной инспекции в Англии и России конца XIX – начала XX века. *Вестник ПАГС*. 2013. С. 53–57.
- ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 4.
- ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 332.
- Северцева О. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт-Петербурга во второй половине XIX – начале XX в. как один из аспектов женской истории повседневности. *Самарский научный вестник*. 2018. № 3. С. 287–293.
- Чикалова И. У истоков социальной политики государств Западной Европы. *ЖУРНАЛ исследований социальной политики*. Саратов, 2006. № 4. С. 1–22.
- Berend I. *An economic History of Nineteenth Century Europe*. Cambridge University Press, 2013. 521 p.
- Glickman R. *Russian factory women: Workplace and Society, 1880–1914*. University of California Press, 1986. 325 p.